

III. Література кінця XVIII — початку XX ст.

Тема 10. Пантелеймон Куліш (1819 — 1897)

Пантелеймон Куліш (псевдоніми - Панько Казюка, Павло Ратай, Хуторянин та ін.) - український письменник, поет, фольклорист, етнограф, перекладач, літературний критик, редактор, видавець, культурно-історичний, діяч, мовознавець, фундатор української орфографії.

«Куліш - перворядна зірка в нашому письменстві, великий знавець народної мови, а притім добрий знавець язиків та літератур європейських народів» (Іван Франко).

П. Куліш сповідував ідею державності України, намагався об'єднати українську інтелігенцію Східної та Західної України навколо спільних ідей національно-культурного відродження; входив до Кирило-Мефодіївського братства.

Розробив упоряджену в наступний період в Україні систему сучасного алфавіту і правопису, так звану «кулішівку» (на західних землях трансформовану в желяхівку).

Перу П. Куліша належить перший в українській літературі історичний роман «Чорна рада».

Автор поетичних збірок «Досвітки», «Хуторна поезія», «Дзвін», «Хуторні недогарки», «Позичена кобза».

П. Куліш здійснив переклад «Нового Завіту». Переклав Біблію українською мовою.

«Чорна рада»

Жанр: роман-хроніка

«Чорна рада» - перший історичний роман в українській літературі.

«Найліпша історична повість в нашій літературі» (І. Франко).

Твір написано українською і російською мовами у 1857 р.

Роман - великий за обсягом епічний твір, у якому зображено важливі суспільні події та численні дійові особи. Різновид цього жанру - історичний роман, що відтворює справжні події минулого і видатних людей.

«Сочинение моє вышло не романом, а хроникою в драматическом изложении»

(П. Куліш)

Отже, «Чорна рада» - роман-хроніка, для нього характерним є правдиве відтворення в образах і картинах видатних подій історії в їх часовій послідовності. Основні персонажі - історичні особи, що активно проявили себе в цих подіях. Сюжет роману-хроніки відтворює темп, тривалість, порядок і ритм достовірних подій, невідворотний і всепідкоряючий хід часу, якому підвладні дії та долі окремих героїв і їх груп.

Історична основа роману: події, що відбулися після Переяславської угоди 1654 р. — боротьба за гетьманування на Лівобережній Україні після смерті Б. Хмельницького між Павлом Тетерею, Якимом Сомком, Іваном Брюховецьким,

На Чорній раді (17 червня 1663 р.) гетьманом було обрано Брюховецького, який підступно завоював прихильність низів, хоч насправді зневажав їх. Він скарив Сомка і його прибічників.

На тлі реальних історичних подій та ситуацій, у яких беруть участь історичні особи, автор змальовує події, обставини, ситуації, дійових осіб, створених його поетичною уявою.

Відхилення від історичних фактів: опис мандрівки полковника Шрама, його гостювання на хуторі Хмарище, зустріч його сина Петра з коханою, картина двобою, переживання Лесі за коханого.

Джерела роману: «История Малороссии» М. Маркевича, «История Малой России» Д. Бантиш-Каменського, друковані і літописні козацькі літописи (зокрема Самовидця та Граб'янки), старовинні документи, що автор знаходив в архівах монастирів і різних установ; фольклор (думи, історичні пісні, перекази, легенди, казки про козаччину).

Сюжетні лінії

У романі дві сюжетні лінії -соціальна і любовна.

Образи

Усі дійові особи (історичні й вигадані) різко поділяються на дві групи: прибічники Сомка й прибічники Брюховецького. Центром першої групи є наказний гетьман Яким Сомко та полковник-піп Іван Шрам.

Центральним у творі є узагальнений демократичний образ українського народу (образ соціальних низів, «черні», маси).

Головні герої: Павло Тетеря, Яким Сомко, Іван Брюховецький, козак Михайло Черевань, Васюта, Матвій Гвинтовка, Вуяхевич, полковник Іван Шрам, Кирило Тур, Петро Шрам, Леся та ін.

Композиція: роман складається з 18 розділів.

Стислий переказ твору

Навесні 1663 року двоє вершників наближалися до Києва з боку Білгородського шляху. «Один був молодий робі козак», другий - «старий козарлюга».

Не доїжджаючи до Києва, подорожні звернули до Череваневого хутора, Хмарища. «А Черевань був тяжко грошовитий да й веселий пан із козацтва, що збагатилося за десятилітню війну з ляхами».

Надвечір вони дісталися хутора, який нагадував фортецю. Гості стали грюкати у ворота шаблями. Сторож Василь Невольник по голосу вгадав Шрама, швидко розчинив ворота і кинувся цілувати полковника. Глянувши на молодого козака, Василь здогадався, що то син Шрама Петро, і сказав: «Орел, а не козак!»

Що ж то був за Шрам такий, і як се він був разом піп і полковник?

Був він син паволоцького попа на прізвище Чепурний, учився в Київській братській школі, і вже сам вийшов був на попи. Як же піднялись козаки з гетьманом Остряницею, то і він устряв до козацького війська; бо гарячий був чоловік Шрам і не всидів би у своїй парафії, чуючи, як ллється рідна йому кров за безбожний глум польських консистентів... над українцями, за наругу католиків і уніатів над греко-руською вірою».

На той час у Польщі було повне безладдя, і кожен більш-менш значний чин робив із простим народом «що йому в божевільну голову прийде». Міщани та хлібороби нічого не могли вдіяти без зброї. Жовніри (солдати) відбирали в людей незаконно їжу та напої, безчестили козацьких жінок і дівчат, запрягали людей у плуг серед зими й примушували на сміх орати лід.

Католицькі пани з нашими перевертнями уклали унію, наставили своїх уніатських попів у церквах.

Нікому на це було жалітися, бо й самого короля тримали в руках сенатори, великі пани та єпископи. Козацька старшина тягнула руку за коронного гетьмана, старост і державників, а між собою ділилася козацькою платою. Багато реєстрових козаків працювали на старшину. Тому жалітися можна було тільки козакам запорізьким, які «старшину свою самі з себе вибирали і гетьману коронному узяти себе за шию не давали».

От і виходили з мечем та огнем проти ворогів рідного краю гетьмани козацькі - Тарас Трясило, Павлюк, Остряниця. Та «ляхи з недоляшками» швидко гасили те полум'я повстань і «знов по-своєму обертали Україну».

Не змогли нічого вдіяти поляки лише тоді, коли піднявся Богдан Хмельницький на боротьбу з ними - «розлилась козацька слава по всій Україні...»

Попович паволоцький Шрам за десять років від Остряниці до Хмельницького сидів «зимовником серед дикого степу на Низу, взявши собі за жінку бранну туркеню; проповідував він слово правди Божої рибалкам і чабанам запорозьким; побував він на полі й на морі з низцями; видав не раз і не два смерть перед очима да й загартувався у воєнному ділі так, що як піднявся на ляхів Хмельницький, то мав з його велику користь і підмогу. І ніхто краще його не ставав до бою... У тих-то случаях пошрамовано його вздовж і впоперек, що козаки, як прозвали його Шрамом, то й забули реєстрове його прізвище».

Минули десять років Хмельниччини. «Вже й сини Шрамові підросли і допомагали батькові у походах. Двоє полягло під Смоленськом; оставсь тільки Петро». Після того Шрам постригся у попи, почав служити Богові.

Коли ж помер паволоцький полковник, якого обрали після Шрама, зійшлася рада, щоб обрати нового.

Шрам вийшов у попівській рясі серед ради й сказав, що наступає страшна година. «Треба нам тепер такого полковника, щоб знав, де вовк, а де лисиця. Послужив я православному християнству з батьком Хмельницьким, послужу вам, дітки, ще й тепер, коли буде на те ваша воля».

Усі дуже зраділи й знову обрали панотця Шрама полковником. Гетьман Тетеря мусив змиритися з таким дивом і прислати Шрамові універсал на полковництво, бо «рада була старша од гетьмана».

Полковник думав-думав, як би Україну на добру дорогу вивести. А подумавши, пустив поголоску, що нездужає, і передав осаулові Гулаку свій пірнач. Сам же виїхав ніби кудись на хутір для відпочинку.

II

Коли Шрам увійшов у пасіку, то почув звуки бандури. Потім побачив під липою Череваня і Божого Чоловіка. «Звався Божим Чоловіком сліпий старець-кобзар. Кобзар заспівав смутну думу про Хмельницького».

Нарешті Шрам вийшов з-за дерева, де сховався. Черевань від радості схопився, обняв і поцілував гостя, як рідного брата. Зрадів і Божий Чоловік, зачувши знайомий голос. Черевань запитав товариша, яким це чином він до нього потрапив. Шрам сказав, що їде на прощу до Києва, і спитав у свою чергу в діда, звідки і куди його дорога. Той відповів, що в нього один шлях у світі - викупляти невольників.

Господар запросив усіх до столу випити за здоров'я гостей. Шрам почав розпитувати Божого Чоловіка, чи знає він, що діється за Дніпром. Дід зітхнув і сказав: таке діється, що й говорити страшно. Немає ніякого ладу між козаками. Старшини багато, а ніхто нікого не слухає. Тоді полковник запитав про Сомка. Кобзар відповів, що Сомко хоч і розумом, і славою узяв над усіма, але йому не дають гетьманувати, бо він не хоче кланятися московським боярам. Запорожці ж своїм гетьманом звать Брюховецького. Шрам здивований. Він знав Івана Брюховецького як Іванця, котрого за щиру службу любив Хмельницький і радив своєму синові Юркові його слухати. Хмельниченко так і робив. Сомко доводився Юрієві дядьком, і йому не подобалося, що хтось орудує племінником. Одного разу старшина радилася, а Іванець і собі пристав до гурту, щось сказав. Сомко спалахнув і сказав Юрасю, що не личить старому псу мішатися в їхню компанію. Уночі Сомко піймав Іванця біля свого ліжка з ножем. Військова рада присудила відрубати тому голову, але Сомко придумав гіршу кару: звелів посадити Іванця верхи на свиню й провезти по всьому Гадячу.

Після того сорому Іванець став збирати гроші, годити кожному. Випросив у Юрася чин хорунжого, а коли той пішов у ченці, Іванець, маючи ключі від гетьманської скарбниці, підчистив усе срібло та й махнув на Запорожжя. Запорожці його так вподобали (бо пригощав усіх добре), що зібрали раду та й обрали кошовим.

Шрам дуже засмутився після цієї розповіді, а Василь Невольник сказав, що переведеться, мабуть, нінащо славне Запорожжя, коли такі гетьмани керують.

Тоді полковник признався, що їде він не в Київ на прощу, а в Переяслав, до Сомка-гетьмана.

III

Черевань зазирнув у пекарню, побачив Петра Шраменка, що розмовляв з Череванихою і її дочкою Лесею, яка йому сподобалася.

Хата в Череваня була сповнена різною коштовною панською зброєю та військовим спорядженням.

Черевань підвів Петра до Божого Чоловіка і розповів, що це той самий хлопець, який переплив під кулями річку Случ, пробрався в польський табір, убив хорунжого й приніс його корогви до гетьмана. Божий Чоловік пророкував Петрові вік довгий, що буде козак на війні щасливий, ні шабля, ні куля його не візьме, а помре своєю смертю. .

«Нехай лучче, - сказав батько, - поляже од шаблі і од кулі, аби за добре діло, за цілість України, що ось розідрали надвоє».

Петро з Лесею за згодою батьків вирішили заручитися. Череваниха сказала, що за християнським звичаєм спочатку треба йти на прощу.

Коли були в дорозі, Череваниха розповіла Петрові про свій дивний сон, який дуже вразив хлопця.

IV

Шрам розчарований змінами, які відбулися у Києві. Серед тих, хто зустрів усю громаду, був Тарас Сурмач, який служив у Шрама сурмачем. Між ними зав'язалася суперечка через той факт, що кияни не допомогли козакам у битві під Берестечком, і місто своє здали Радзівілли без бою; а відвоювати його допомогли знову ж таки козаки. Шрам наполягав на переважній ролі козаків.

Громада загула, стала погрожувати козакам чорною радою і заступництвом січових братчиків.

Ледве панотець Шрам угамував міщан розважливим словом. Тарас вибачився й пропустив прочан далі.

Іван Шрам тяжко задумався і зрозумів, що тут не обійшлося без проклятущого Іванця Брюховецького, який мутить воду серед низових запорожців. Розповідається про те, як гості побували в пам'ятних місцях Києва, обдивилися монастир.

Раптом почули - десь заграли музики, галас, тупотня. Це народ біжить дивитися, як «запорожці зі світом прощаються».

Весела гульну тривала довго (тижнів два).

Шрами з Череванями поспішили до іншого монастиря, бо надійшли запоролсці й так хижо, як вовки на ягницю, стали поглядати на Лесею.

VI

У Печерському монастирі Шрам вистояв службу й ходив тепер біля надгробків, сумно думаючи, що всяка слава, всяке багатство - «суєта суєт», смерть рівняє всіх.

Коли Черевані із Шрамами повернули до печер, вони побачили Сомка.

Сомко забрав усіх до себе в гості. Лесею він назвав своєю нареченою. Тоді Петро здогадався, що за гетьман снівся Череванісі.

Тепер уже Петрові нічого було думати про Лесею. Був він козак значний і вродливий, та Сомко кращий, нічого з ним і міряться.

Полковник Шрам заплакав і пояснив присутнім, що вболіває за Україну, яка «розідрана надвоє, проте усім байдуже».

Сомко заперечив, що, мовляв, вся старшина-від Самари до Глухова зве його гетьманом і присяглася його слухати. Що ж до Васюти, то це старий дурень, усі над ним сміються, а Іванець гетьманує лише над п'яницями. Тоді Шрам нагадав, що Васюта відправив у Москву лист проти Сомкового гетьманства, а Іванця в Січі оголосили гетьманом. А ще йдуть «поголоски про чорну раду». Сомко заспокоїв Шрама, що зітре запорожців на макуху, а дурну чернь навчить шанувати гетьманську верхність.

Сомко попросив благословити його і Лесею, але відбулася розмова стосовно заручин дівчини з Петром.

Увійшов Кирило Тур - «добрий він, і душа щира, козацька, хоч удає з себе ледащицю і характерника [ворожбита]». Він виявився тим самим запорозьким отаманом, що врятував колись Шрама й добув йому коня. Але поки це з'ясувалося, Шрам із Туром ледве не побилися.

VII

Сомко посадив гостей за стіл. Петро, хоч і сидів поряд із Лесею, не радий був нічому.

Гетьман став розпитувати Тура, як він опинився в Києві. Той відповів, що проводжав «прощальника до Межигірського Спаса». А відбилися вони зі своїм побратимом від товариства через те, що вподобали Лесею. Далі розмова велася про звичай викрадати дівчат, які сподобалися. Леся аж затремтіла від страху, заплакала, згодом - захворіла.

Сомко признався Шрамові, що в Києві він не заради сватання. Йому треба твердо стати в місті, заpastися провізією і порохом. І досягти згоди з москалями, бо як-не-як, «а москаль нам рідніший од ляха, і не слід нам од його одриватись».

VIII

Розповідається про душевні переживання Петра Шрама через Лесею.

Кирило Тур викрадає Лесею, Петро мчить з шаблею навздогін. Кирило пристрашив, що коли хто наздожене, то живою своєю здобич він не відпустить.

Запорожець став сміятися з молодого Шрама, заохочувати його, щоб перескочив рівчак і почав із ним битись. Кінь боявся і не хотів перескакувати. Тоді Петро вирішив перестрибнути сам. Він розігнався і стрибнув, але берег під ним відколовся, і козак ледь не заgrimів у провалля. Аж тут підскачив Кирило й ухопив його за руку, похваливши при цьому за стрибок і сказавши, що тепер радо буде з ним битися. Шраменко відповів, що тепер у нього рука не підніметься на Тура, хай він віддасть дівчину без бою. Але Кирило тільки засміявся й сказав, що цього ніколи не буде.

І розпочався «козацький герць». Мабуть, ще ніколи не сходилися такі сильні супротивники. Дзвеніли шаблі, аж іскри летіли. Билися, поки не зламалися шаблі. Далі вирішили змагатися на кинджалах. Аж ось із лісу вискочила погоня. Тільки доскочили до провалля, як Кирило Тур і Петро одночасно вдарили один одного в груди так сильно, що й повалилися обидва, як скопи.

ІХ

Чорногорець кинувся до свого побратима, а Леся - до Петра. Підскачив Шрам, став перетягувати рану синові. А Сомко кинувся рятувати Кирила Тура. Старий полковник здивувався - треба було б покинути цього собаку, як він того заслужив. Але гетьман заперечив, що, мовляв, молода знайшлася би й друга, а от Кирила Тура другого не буде. Леся це почула, і її серце навіки відвернулося від Сомка.

Петро лікувався. Крізь марення він бачив, як Леся про нього турбується, як любить його. Але дівчина мала коритися долі, бо заручена із Сомком.

Сомкові прийшла звістка, що до Переяслава прибувають воеводи від царя. Порадилися й вирішили, що Шрам із сином поїдуть до Сомка, а Черевань із Лесею - до жінчиного брата Гвинтовки під Ніжень. Коли ж збереться гетьманське весілля, схилити старшину до походу на Тетерю й об'єднання України під одним гетьманом.

Коли вже виїхали за Броварський бір, побачили, що назустріч мчить гонець, і відчули недобре. Дійсно, посланцем був сам переяславський сотник Іван Юско. Він повідомив, що «зінковський, миргородський і полтавський» полковники перейшли на бік Іванця Брюховецького. Тепер він володіє Українок по самі Ромни, має велику царську ласку та прихильність.

Другого дня, надвечір, подорожні наблизилися до хутора Гвинтовки, що стояв недалеко від Ніженя. У Гвинтовки був багатий панський будинок - з панськими ж порядками та звичаями.

Запросивши гостей, Гвинтовка жалівся, що прості люди похваляються проти «городової» старшини. Стали такими сміливими, що навіть шапки не скидають, коли побачать значного козака на вулиці. Шрам запитав хазяїна, на чиєму ж він боці, той сказав, що, звичайно, на гетьманському.

До оселі завітав Пугач. Зав'язалася суперечка. Пугач, намагаючись припинити її, сказав: «Нехай міщане дечим і поживились од козаків у польську заверюху, та вже ж і козаки почали тепер нагинати їм шиї справді по-шляхетськи. Засівши в їх магістрати, в ратуші, старшина козацька орудує їх війтами, бурмистрами і райцями, як чортяка грішними душами. Коли тобі полковник дав займанщину, то нехай воно так і буде; тільки ж не обіжай добрих людей, верни їм їх воли».

XI

Шрам поїхав у Батурина до Васюти.

Петрові Шраменку було тяжко на серці через нещасливе кохання. Він став блукати пущею, щоб розвіяти смуток. Ходив-ходив, поки набрів на хутірєць.

Там із подивом побачив Кирила Тура, який прогулювався з чорнявою дівчиною. Козаки зустрілися, як давні друзі, ніби й не було між ними смертельної бійки.

Розказав Кирило, як його добрі люди від смерті врятували, а він цього не дуже й хотів, бо що для козака смерть - ніщо! Аби слава. Побратим його готується до чорної ради в Ніжені. Тепер запорожці на чолі з Іваном Мартиновичем Брюховецьким зададуть перцю «городовій старшині».

XII

Урочище Романовського Кут було недалеко. Коли Петро під'їхав, то побачив, як багато людей у чорних сорочках вихваляли Івана Мартиновича Брюховецького, який так про них подбав, називали другим Хмельницьким.

Кобзарі співали, грали на кобзах та бандурах, походжаючи між людом. Петро помітив, що козаки тут не відрізняються одягом від голоти, не одягали звичних своїх кармазинів, їх можна пізнати лише по оселедцях та дорогій зброї.

Зажурився Петро, побачивши, яку небезпеку становить Брюховецький для долі України. Раптом усіх почали скликати на раду - судити Тура.

Суд розпочав батько Пугач. Він виступив із промовою і сказав, що ніхто ще так не зневажав козацький звичай, козацьку славу, як отой Кирило Тур, зв'язавшись із бабами. Діди вирішили покарати запорожця киями біля стовпа.

Дорогою Кирило запропонував Петрові йти в запорожці. Шраменко сказав, що він і сам про це думав.

XIII

Старий Шрам поспішав до Батурина. У гаю зібралося багато людей, щоб вирішити суперечку: хлопець із міщанського роду полюбився з дівчиною - шляхтянкою, дочкою пана Домонтовича, а батько вигнав їх. На що Шрам розлютився: мовляв, Україна в небезпеці, а вони любовні питання вирішують.

Борзнянський сотник Білозерєць розповів Шрамові про події в Батурині (на раді Васюта Золотаренко схилив старшину до того, щоб вона обрала його гетьманом). Шрам вирішує негайно їхати в Ічню; по дорозі зустрів гінця, який сказав, що тепер треба їхати вміє не в Ічню, а в Ніжень, бо туди рушила вся старшина, присягнувши у церкві на вірність Сомкові.

Незабаром чоловіки зустрілися з гетьманським військом, із Сомком та Васютою. Сомко підбадьорював Шрама, говорячи, що тепер буде все гаразд - вірні йому Лубенський, Прилуцький, Переяславський та Чернігівський полки він відправив зі своїм генеральним писарем Вуяхевичем під Ніжень.

Галас, мішанина, безладдя у таборі Сомка. Шрам попросив Сомка довірити йому бунчук, панотець до ранку порядкував у таборі, а слідом зрадник Вуяхович підбурював на чорну раду.

XIV

Розмова між Гвинтовкою і Череванем про заручини Лесі із Сомком.

У цей час приїхав ніженський сотник Гордій Костомара і попросив Гвинтовку поїхати в місто навести лад. Міщани справляють разом із простими козаками поминки по Войтенкові. Гвинтовка відмовився й сказав: «Моя хата скраю, я нічого не знаю».

Уранці Гвинтовка прислав козака до Петра; і Череваня, щоб ті вдягали білі сорочки, жупани та їхали на раду в Ніжень. Княгиня прислала їм нові стьожки до комірив. Петро здивувався, що вони блакитні, а не червоні, як звикли носити козаки. Потім подумав, що це нова польська мода, і вдягнув.

Виїхали поспішно. Василь Невольник поїхав за своїм паном. Перед містом юрма відкрила все поле. Видно царський намет і московське військо з боярами. З правого боку став Брюховецький, а з лівого - Сомко з військом. Народ бурлить, питає один одного, хто чию сторону держить. Тут тільки помітив Петро, що червоних стрічок у комірах козаків дуже мало, все більше блакитні. І зрозумів, що це щось лихе задумано.

Добрались до самої середини. Там було зроблено коло, посередині - стіл під турецьким килимом, на ньому бунчук і короґва. Поряд стояв Брюховецький зі своїми запорожцями. Тепер він був у голутому купані, гордий, дивиться по-гетьманськи.

Аж ось виходить Сомко зі своєю старшиною - усі в панцирях, при зброї, як до бою. «У руках Сомко держить золоту булаву Богданову; над ним розпустили хорунжі і бунчукові військову короґов і бунчук».

Молодий Шраменко милувався гетьманом і з сумом думав, що мало в нього залишилося прихильників, вірних душ.

Людське море шуміло й гомоніло. Брюховці закричали Сомкові, щоб той теж поклав бунчук і короґву, обізвали переяславським крамарем. Гетьман гордо відмовив, що він не буде слухати голодранців. Народ збунтував ще більше, ледве його угомонили старі січовики.

Один говорить до другого, що мовляв, діждалися-таки «празника», будуть тепер панами. Другий йому заперечує - над ким же він буде панувати, коли «всяка душа буде рівна». Так і Брюховецький обіцяв. Тоді перший засміявся: «Не знаєш же ти Івана Мартиновича!» Він казав, що «нехай повеличаються, як порося на орчику, а там доволі з їх буде й греблі гатити. Буде кому панувати на Україні і без мугирів. Івану Мартиновичу аби козацтво привернути до свого боку.

Як ось ударили голосно в бубни, засурмили в сурми». З царського намету в пишному вбранні вийшов князь Гагін з думними дяками. Його підручні винесли царську короґву, подарунки від царя старшині з гетьманом.

Князь став зачитувати царську грамоту. Задні, сільська голота, нічого не чули й стали викрикувати, що хочуть гетьманом Брюховецького. Сомкові прихильники це почули й

стали вигукувати свого. Зчинився галас несказаний, докотився й до передніх лав. Спочатку кричали, потім зчепилися битися. Запорожці схопили Іванця за руки, посадили на стіл і булаву й бунчук до рук дали. Шрам кричить своїм, щоб спихали Брюховецького, а саджали Сомка. Кинулись купою до столу, але запорожці, як злі оси, не бояться нічого, б'ють всякого, хто не з блакитною стрічкою. Вирвали в Сомка бунчук, переломили надвоє, відняли й булаву. Оглянувся гетьман - а при ньому тільки жменя старшини, кругом одні запорожці. Нічого не залишалося Сомкові і його старшині, як відступити через царський намет до своїх коней. Царське військо пропустило їх і заступило від запорожців.

Прибув Сомко в табір Переяславського полку, став готувати військо до бою, щоб силою вирвати булаву. Як раптом вирушив з табору Ніженський полк. Прискакує конем Васюта й кричить, що біда. Тепер уже не він полковник ніженський, а Гвинтовка, он у нього вже й срібний піркач виблискує.

Поки Сомко роздумував, що йому робити в цю трудну хвилину, кілька сотень поїхало на поклон Брюховецькому, зрадивши свого безбулавного гетьмана.

Побачив Сомко, що лихо, поскакав із старшиною на конях до царського намету, а там Іванець від князя царські дари приймає. Біля нього Вуяхевич та інші значні сомківці із запорожцями.

Попросив Сомко в московського князя захисту й справедливості, а той не знає, що діяти, бо вже взяв від Брюховецького великі подарунки.

Новоспечений гетьман Брюховецький зрадів, звелів схопити Сомка й закувати в кайдани. Старшина хотіла його оборонити, але він сказав, плачучи: «Братці мої... милії! Що вам битись за мою голову, коли помирає Україна! Що вам думати про мою наругу, коли наругавсь лихий мій ворог над честю й славою козацькою? Пропадай шабля, пропадай і голова! Прощай, безщасна Україно!» - і кинув об землю свою шаблю. Дуже зрадів Брюховецький, звелів Сомка, Васюту і їхню вірну старшину кинути у в'язницю, а Вуяхевичу наказав написати листа цареві в Москву, що Сомко буцімто козаків бунтує проти царя.

Нового гетьмана зі старшиною повели в соборну ніженську церкву для царської присяги, а потім на пишній бенкет, який йому влаштували міщани.

XV

Черевань, вигукуючи Сомка гетьманом, потім ледве відв'язався від запорожців. Він просив Петра не кидати його самого й молився Богу, щоб швидше вибратися з цієї колотнечі у своє Хмарище.

Селяни з півгодини не знали, що діється між козацтвом. Коли ж Брюховецький вирушив до присяги у місто, вони зраділи і вирішили й собі, раз тепер немає «ні пана, ні мужика, нема ні вбогих, ні багатих», йти «панським добром ділитись». Але московська сторожа не пустила селян до міста, тоді вони кинулися грабувати Сомків табір. Однак дістали облизня, бо й там уже порядкували козаки. Братчики сміялися з мужиків і нахвалялися порівняти всіх батогами.

Зрозуміла чернь, що одурено її. Хотіли йти скидати Брюховецького і садити Сомка, та тільки нічого з того не вийшло: у кожного була своя думка.

Вирішили мужики тікати швидше додому, поки їм не дісталоя. І говорили між собою: «Ніде правди діти, не на добре діло ми пустились! Ліпше зробили наші сусіде, що не послухали запорожців. Тепер стидно в село й очі появити: довіку будуть дражнити чорною радою!».

І почав чорний люд розходитися. Замовкли музика й танці, усі зрозуміли, що веселитись нічого.

Роз'їжджалася з Ніженя шляхта, яка прихопила із собою жіноцтво в надії знайти добрих женихів для дочок. Але не так сталося. Запорожці переслідували шляхтичів, нещадно їх грабували, забирали насильно дівчат собі в жінки.

Було б таке й Череваневі, якби не блакитна стрічка в комірі. Деяким панам довелося переедігати в селянську одежу й пішки тікати з цієї чорної ради.

Зустрів Черевань по дорозі Тараса Сурмача з міщанами. А той і пожалівся, що одурили їх, як самі хотіли. Коли був бенкет для нового гетьмана, з усього міста позносили срібні кубки, ковши та коновки. А запорожці їх зі столів позабирали. Бурмистр став їм докоряти, злодіями називати, то ледь не вбили. Кинулись міщани жалітися гетьману, а той сміється - тепер же у нас все спільне, ми ж як рідні брати.

Черевань аж застогнав - у недобру годину він виїхав із дому. А ще як дізнався від Тараса, що Брюховецький засватав у дядька Гвинтовки його Лесю за свого писаря, зовсім занепав духом.

Раптом почувся голос Тура: «Чорта з два він просватає! Кому, як не мені, вона тепер дістанеться, адже саме за неї мене бито киями. А Сомко тепер уже не вирветься із запорозьких лап». Петро аж похолов, став нагадувати Кирилові про їхню давню дружбу. Але той відповів, що тепер усе перевернулося з ніг на голову, і помчався зі своєю ватагою до Гвинтовчиного хутора.

Петро хотів поїхати слідом, але раптом зустрів батька. Той сказав, що тепер не час думати ні про яких Череванів. Петро поїхав за панотцем, похиливши голову, а серце його розривалося навпіл.

Згодом розпрощалися Шрами з Череванем і Василем Невольником та й поїхали в різні боки.

XVI

Брюховецький тим часом бенкетував у Ніжені з князем Гагіним.

Січові діди привели запорожця, який внадився ходити до чужої дружини; вимагали побити його киями. Гетьман велів скликати раду. Виступив батько Пугач і сказав: «Бачимо, бачимо, вразький сину, - дарма, що ти гетьман, - до чого ми в тебе дожилися! Убрав еси нас у шори, як сам схотів! Вивезли ми тебе на своїх старих плечах у гетьмани, а тепер ти вже без нас думаєш Україною орудувати! Недовго ж поорудуєш!»

Брюховецький звелів йому замовкнути й сказав, що не дасть своїх козаків бити за дурницю киями.

«За дурницю! - кажуть діди. - На чім держиться Січ і славне Запорожже, те повернув ти на сміх!»

На це Брюховецький відповів, що кому не подобається, хай іде собі на Запорожжя. Січові діди гукнули, що підуть у свої курені, покликали козаків, але ті мовчали та один за одного ховалися. Тоді діди плюнули та й пішли самі, а Іванцеві тільки того й треба було.

Пішов він відпочивати, а сам думає, як йому Сомка зі світу звести.

Почав натякати Петрові Сердюку, потім розказав свій сон, що поки він спав, ніби сталося диво - Сомкові миша голову відкусила. Петро здогадався, чого від нього хочуть. А Брюховецький хотів дати йому золотий перстень, кажучи, що це тому запорожцю, який перевернеться в пацюка і позбавить Сомка голови. Але Сердюк сказав, що низові хоч і здатні на характерництво та чаклунство, але ніхто на таке діло не піде.

Брюховецький залишився ні з чим. Довго він ходив по світлиці, розмірковуючи, чому це його взяв страх самому розправитися із Сомком.

XVII

До Іванця прийшов якийсь чоловік з кобеняком, насунутим на самі очі; це був Кирило Тур. Гетьман дав Кирилові перстень, з яким того пропустять, куди він схоче, і запорожець пішов. Добрався Тур до Сомкової в'язниці, показав сторожі перстень, його й пропустили. Наказав, щоб до ранку не входили, бо він буде сповідувати в'язня.

Сомко був прикований залізом до стіни - у подраній сірйчині, без пояса і чобіт. Тільки сорочка, вишита Лесею, сяла на ньому.

Тур підійшов до Сомка, дістав ножа, хотів налякати його тортурами, але той сказав, що не почує від нього кат ні стогону, ні прохання.

Тоді Кирило заговорив своїм звичайним голосом, і Сомко з подивом його пізнав. Запорожець сказав, що хоче помінятися з ним одягом, щоб гетьман утік звідси. Надворі його ждуть молодий і старий Шрами; які поверталися рятувати Паволоч від Тетері. Тепер уже люди розпізнали Іванця і радо підуть за Сомком. Але Сомко відповів, що вже й так багато крові пролито по Україні за гетьманство та панування. А тепер ще і йому за своє право почати кров людську точити? Іванець стоїть зараз міцно з козаками, щоб його подолати, треба всю Україну переполовинити. І заради чого? Тур вигукнув, що заради того, щоб правда взяла верх над кривдою.

Але Сомко не погодився й сказав, що правда й так візьме верх. Кирило став давати Сомкові свій одяг і перстень, але Сомко категорично відмовився тікати, бо не хотів чужою смертю купувати своєї волі.

Тоді обнялися козаки й заплакали. Кирило вийшов і кинув свій одяг сторожам, щоб знали, що не Іванця кат приходив, а сам запорожець Тур.

Гірко йому було розказувати Шраму, що не вдалася справа.

Розпрощалися на тім, що Тур поїхав знову викрадати Череванівну, а Шрами - у Паволоч на смерть. Наостанок Петро просив Кирила передати Лесі, що він її й на тім світі не забуде.

XVIII

Старий Шрам, жаліючи паволочан, сам поїхав до Тетері й прийняв усю вину на одного себе за те, що місто збунтувалося проти гетьманської зверхності. Тетеря засудив його, як бунтівника, на смерть: повелів відтяти голову.

Того ж року восени було відтято голову й Сомкові з Васютою у городі Борзні.

Петро Шрам, поховавши батька, вирішив іти на Запорожжя. Але завернув на Київ, опинився біля Хмарища. Скрізь запустіння. Раптом почулася пісня. Петро вскочив у пекарню й побачив Лесю з матір'ю. Укупі переживали і горе, і радість.

Потім Петро став розпитувати Череванів. Ті розказали, як їх Гвинтовка «добре в руки узяв», хотів віддати Лесю за ледаща Вуяхевича. Аж раптом приїхав Кирило Тур із запорожцями, показав якийсь перстень і сказав, щоб йому видали Череванів - везти в Гадяч до гетьмана.

Перед обідом прийшли в хату Василь Невольник, Божий Чоловік і дуже зраділи Шраменкові.

А Петро залишився в Череваня, як у своїй сім'ї. Пройшло півроку, стали думати про весілля. Навесні Петро з Лесею були вже в парі.

Отак-то минулося все те лихо, мов приснилося. Одних зломило, а іншим Господь указав рости та цвісти.

Роман «Чорна рада» засвідчив, що український народ має свою давню і гідну пошани історію, велику культуру. Щедро використовуючи фольклор, опоетизовуючи народний побут, П. Куліш звеличив самобутність духовного життя нашої нації.

Тарас Шевченко писав Кулішеві: «Спасибі тобі, Богу, милий друже мій великий, за твої подарунки і особливо - за «Чорну раду», я вже двічі прочитав, прочитаю і третій раз і все-таки не скажу більш нічого, як спасибі».